

liefd; de volkse wijsheid dat oude planken hard branden was op hem van toepassing. Het was 1942, de wereld brandde ook' (151).

Meyers heeft voor het schrijven van dit boek vele interviews afgenomen, met als resultaat tal van interessante gegevens. Jammer is het dat hij zich kennelijk niet heeft gerealiseerd dat mededelingen die meer dan dertig jaar na dato worden gedaan niet voetstoots als betrouwbaar kunnen worden aangenomen. Daarbij heeft hij bovendien een enkele maal geen weerstand kunnen bieden aan de drang tot onthullen. Met name zijn relaas over de Amsterdamse Mussert-garde, die volgens Meyers in 1939 serieuze plannen had tot het plegen van een staatsgreep (126 vlg.) blijkt tenslotte slechts gebaseerd op een in 1981 opgesteld verslag van één betrokkene. De goedgelovigheid waarmee de auteur deze versie zondermeer accepteert gaat heel ver.

Een ander opvallend aspect van Meyers' werkwijze is dat hij kennelijk geen acht heeft geslagen op het uitgebreide NSB-archief (dat berust op het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie). Dat verzuim blijkt niet alleen uit zijn overigens uitgebreide overzicht van bronnen, het vindt ook zijn weerslag in de inhoud van Meyers' boek. Zo schrijft hij bijvoorbeeld dat *Volk en Vaderland*, het wekelijkse orgaan van de NSB, in 1935 antisemitische accenten ontwikkelde doordat Mussert zelf een hekel aan joden begon te krijgen (135). In werkelijkheid, zo leert kennisneming van het genoemde archief, is echter veel eerder vari een beïnvloeding in omgekeerde richting sprake geweest: de anti-joodse radicalisering van de NSB is mede veroorzaakt door druk van binnenuit, een druk die ook Mussert heeft beïnvloed. En zorgvuldige lezing van *Volk en Vaderland* maakt duidelijk dat dit binnen de gelederen van de NSB levende antisemitisme al vóór 1935 middels anti-joodse passages ook in dit orgaan tot uitdrukking kwam.

In dit verband moet nog worden opgemerkt dat Meyers in het algemeen wel erg de neiging heeft de ontwikkeling van de NSB op te vatten als een functie van Musserts persoonlijke opvattingen en handelingen. Daarbij valt het accent dan bovendien soms al te eenzijdig op de door Meyers herhaaldelijk gesignaleerde goede bedoelingen van de NSB-leider en vraagt men zich af of de auteur voldoende heeft onderkend dat ook goede bedoelingen, bijvoorbeeld als gevolg van politieke verblinding, kunnen leiden tot onaangename en zelfs misdadige handelingen.

Deze bezwaren laten onverlet dat Meyers met dit boek een levensverhaal heeft geschreven dat op de hoofdzaken geen hiaten kent, waarbij de gehanteerde stijl met enige welwillendheid als 'sappig' zou kunnen worden getypeerd.

R. Havenaar

W. H. Tiemens, *Facetten van de slag om Arnhem* (Weesp: De Gooise Uitgeverij, 1984, 192 blz., f24,90, ISBN 90 269 4570 1).

De slag om Arnhem vormt een van de fascinerende gebeurtenissen uit de tweede wereldoorlog. De geallieerde poging om in september 1944 niet alleen diep door te dringen in Zuid-Nederland, maar ook de Neder-Rijn over te steken, is in talrijke boeken en artikelen beschreven en blijft de aandacht trekken. De oud-beroepsmilitair (vlieger) en jurist Tiemens heeft ter gelegenheid van de veertigste herdenking van de slag een bundel opstellen gepubliceerd waarin de rol van de Luftwaffe in het strijdgebied centraal staat. Aan het eind van zijn publikatie brengt Tiemens ons

bovendien bij een oud thema uit de berichtgeving over de operatie: het verraad van Christiaan Lindemans, alias King Kong, dat mede tot de geallieerde nederlaag zou hebben geleid.

De oorzaken van die nederlaag zijn weliswaar menigvuldig, maar nauwelijks voor discussie vatbaar. De luchtlandingen vonden ver van de brug in Arnhem plaats, waren matig voorbereid, met relatief geringe middelen, en dan nog in fasen die over verscheidene dagen waren gespreid. De communicatie tussen de gelande afdelingen werkte slecht. Er waren Duitse pantsertroepen in de buurt die een kleine eenheid, welke de brug wist te bereiken, afsneden van de hoofdmacht en tenslotte uit de weg ruimden. De hoofdmacht zelf werd in Oosterbeek ingesloten en verspeelde de Westerbouwing, een heuvel boven het veer van Driel, vanwaar de Britten een alternatief bruggehoofd tegen Duitse druk hadden kunnen beveiligen. Tot overmaat van ramp verliep de Britse en Amerikaanse opmars vanuit het zuiden veel langzamer dan men zich had voorgesteld. Na een week ontruimde generaal Urquhart, die de landingstroepen commandeerde, de 'perimeter' in Oosterbeek om zich over de Neder-Rijn terug te trekken. Naderhand ontsnapten nog talrijke Britten over de rivier met hulp van Nederlandse verzetsmensen.

De gebeurtenissen zijn indertijd diepgaand onderzocht door luitenant-kolonel Th. A. Boeree, wiens bevindingen door de journalist C. Bauer werden samengevat in het boek *De slag bij Arnhem. De mythe van het verraad weerlegd* (Amsterdam-Brussel, 1963). Ook het werk van C. Hibbert *Arnhem, 17-26 september 1944* (Leiden, 1963) vormt in de vertaling en bewerking van P. R. A. van Iddekinge een waardevolle beschrijving van de aanval die op een mislukking uitliep.

De bijdragen die Tiemens nu aan de vroegere literatuur heeft toegevoegd, zijn van heel verschillende aard en kwaliteit. Zij betreffen in de eerste plaats de peil- en geleidesystemen voor jachtvliegtuigen die de Duitsers dichtbij Arnhem hadden ingericht. Als hoofdkwartier diende daar Diogenes, de befaamde bunker in Schaarsbergen die intussen een tweede leven slijt als opslagplaats van het Algemeen Rijksarchief (men vindt de bunker eveneens beschreven in de navrante oorlogsroman uit 1970 van de auteur Len Deighton, getiteld *Bomber*). Verder gaat Tiemens in op de rol van een van de Duitse 'Jagddivisionen' in de dagen van de slag om Arnhem. Deze hoofdstukken dragen tot de kennis van de gebeurtenissen in september 1944 bij. De uitvoerige weergave van het dagboek van een ongenoemde Duitse sergeant is daarentegen buitengewoon irrelevant en vervelend, terwijl het verhaal van een andere Duitse militair uit de dagen van de slag zelf hoogstens belangwekkend is voor de liefhebbers van het detail. De Nederlandse vertaling van deze dagboeken (compleet met een veelvuldig gebruik van de term 'schijnbaar') maakt hun waarde als bronnenmateriaal twijfelachtig. Het relaas van een geallieerde ontsnapping laat zich vervolgens goed lezen maar vormt ook al geen bijdrage van betekenis.

Tiemens heeft zijn boek gecompleteerd met enkele hoofdstukken die trachten een nieuw antwoord te geven op de vraag hoe het kwam dat er sterke Duitse eenheden in de buurt waren en waarom zij zoveel succes boekten bij hun bestrijding van de verrassingsaanval. Nu is er in de literatuur tot dusverre meermalen aangetoond dat de Duitse bevelhebbers — Model, Student, Bittrich en anderen — door de luchtlandingen inderdaad volstrekt werden verrast. Men verwachtte elk ogenblik een hervatting van het geallieerde offensief, maar niet in noordelijke richting en al helemaal niet met parachutisten en gliders. De legering van een SS Panzerkorps in het oosten van Nederland had dan ook met Arnhem weinig van doen, maar toen het

eenmaal zover was, konden de Duitsers het verband tussen de landingen en de brug uiteraard wel vatten om met spoed passende tegenmaatregelen te nemen. Niet ten onrechte laat Tiemens nog eens in detail zien dat de Luftwaffe een grote rol speelde bij de snelle berichtgeving over de landingen waardoor ook de Duitse reactie snel kon verlopen. Men vindt de vermelding van het Luftwaffe-bericht overigens ook al wel bij Hibbert-Van Iddekinge.

Deze en dergelijke verklaringen bevredigen de auteur echter onvoldoende. Hij gaat op zoek naar nieuwe gegevens die ons alras in een meer speculatieve sfeer brengen. Het verband tussen een Amerikaanse verkenningvlucht boven Nederland op 16 september en het snelle ingrijpen van een Duitse bataljonscommandant in de buurt van de landingsterreinen op 17 september is al ietwat vaag, maar met Tiemens' 'onthullingen' (de term is van de auteur) over de rol van Lindemans komen we op drijfzand. Men leze er bijvoorbeeld A. Korthals Altes eens op na in *NRC Handelsblad* van 21 september 1984. Het verraad van King Kong zou er nu toch de oorzaak van zijn geweest dat bepaalde Duitse tankeenheden in de buurt van Arnhem klaarlagen? En zou Lindemans, zoals Tiemens suggereert, inderdaad nog in leven kunnen zijn?

Het is betreurenswaardig dat de auteur de spionagegeschiedenis van King Kong nog eens uit de oude doos heeft gehaald zonder afdoende gronden voor zijn stellingname te leveren. Hij had zich beter bij de rol van de Luftwaffe kunnen houden. Zonder Lindemans is de slag om Arnhem al dramatisch genoeg en onthullingen die niet onomstotelijk bewezen zijn, kunnen dan beter achterwege blijven.

R. L. Schuurisma

Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw *

R. E. DE BRUIN

INLEIDING

Tegen het midden van de negentiende eeuw stond Utrecht bekend als een bolwerk van rust en orde. Het was een notablenstad met statige grachten, waar de aanzienlijken woonden die de stad bestuurden, een taak waarmee hun voorouders zich vaak al eeuwen hadden beziggehouden. Het leiden van de stad geschiedde in grote bedaardheid, zonder partijtwisten of politieke beweging. Grote bekendheid genoot de domstad door haar universiteit waarvan de belangrijke theologische faculteit een orthodoxe reputatie genoot.

Dit beeld contrasteert met het Utrecht in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, toen de gebeurtenissen in de stad de belangstelling van de hele Republiek en zelfs van daarbuiten trokken. In de literatuur over de patriottentijd neemt de stad een prominente plaats in. Dit artikel behandelt de ontwikkeling vanaf de patriottentijd tot het jaar 1851 toen door de invoering van de nieuwe gemeentewet een geheel andere situatie ontstond. De invalshoek is primair politiek, maar daarnaast zullen sociaal-economische aspecten de aandacht krijgen.

DE PATRIOTTENTIJD EN DE BATAAFS-FRANSE PERIODE

De politieke ontwikkelingen in het Utrecht van na 1780 zijn zeer opmerkelijk. Tot die tijd vormden stad en provincie (altijd in zekere rivaliteit) een steunpilaar voor de stadhouder. De Utrechtse vertrouweling van Willem V in diens patronagestelsel was Willem Nicolaas Pesters. Zelf geen lid van de vroedschap beheerste deze luitenant-stadhouder de stedelijke raad via een hem welgezinde factie, de Pesteriaanse Cabale.

Het institutionele bestel in Utrecht was bijzonder gunstig voor de stadhouder, omdat deze door het regeringsreglement van 1674 grote invloed had. Dit door

* Bij de voorbereiding van de voor het congres van het Nederlands Historisch Genootschap gehouden lezing, waarvan dit artikel een uitwerking is, heeft drs. J. H. von Santen mij het manuscript van zijn inmiddels verschenen artikel 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 147-156, en enkele aantekeningen ter inzage gegeven. Het gedeelte over de jaren veertig is voor een belangrijk gedeelte op dit materiaal gebaseerd.

1 D. J. Roorda, 'Prins Willem III en het Utrechts regeringsreglement. Een schets van gebeurtenissen, achtergronden en problemen', in: H. L. Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo, ed., *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht* (Utrecht, 1975) 91-133; [J. Wagenaar], *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XI (Amsterdam, 1758) 236-238. Voor de tekst van het reglement, zie: J. van de Water, ed., *Groot Plakkaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantien en Edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de Ed. Groot Achtb. Heeren Borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*, I (Utrecht, 1729) 169-174.